

УОЧИ ОСЛОБОЂЕЊА

Већина Београђана ушла је у 1944. годину с огромним надама да ће се рат успешно завршити сломом хитлеровске Немачке и фашистичких снага у свету. Такве наде могле су се тада гајити како на основу развоја борбе на Источном фронту и на фронту у Италији тако и на основу великих успеха борбе коју је у самој земљи водила Народноослободилачка војска са партизанским одредима против окупаторских и квислиншких снага.

Црвена армија све више је продирала према Западу, приближавајући се немачким границама, и њене снаге су се већ примицале Балканском полуострву. Савезничке снаге у Италији поразиле су Мусолинијеву државу и лагано наступале против немачких дивизија на Апенинском полуострву.

О борбама јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда Београђани су добијали вести преко Радио-станице „Слободна Југославија“, чије су се емисије слушале и у којима је редовно објављивано саопштење Врховног штаба НО војске Југославије о развоју ратних операција на простору наше земље. Преко савезничких радио-станица и преко „Слободне Југославије“ Београђани су били обавештени и о политичким догађајима, на пример, о закључцима Техеранске конференције, нарочито о одлуци велике тројце да ће савезници пружати помоћ Народноослободилачкој војсци Југославије на челу с маршалом Титом.

ДРУГО ЗАСЕДАЊЕ АВНОЈ-А И ВЕЛИКОСРПСКА РЕАКЦИЈА

Београђани су преко Радио-станице „Слободна Југославија“ и преко савезничких радио-станица били такође обавештени о одлукама Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. У Београду се већ знало да постоје не само бригаде већ и дивизије и корпуси Народноослободилачке војске. Знало се

о великим биткама и борбама које су дивизије ослободилачке војске водиле широм целе земље. Знало се, такође, да су савезничке војне мисије дошле у Врховни штаб ослободилачке војске ради координирања војних напора савезника са нашом ослободилачком војском.

Иако су још увек били притиснути окупаторском и квислиншком чизмом, Београђанима је било очигледно да се стварање нове Југославије, с њеном привременом владом (Националним комитетом), која се ослања на већ изграђену мрежу народноослободилачких одбора као органа нове народне власти, никлих у народној револуцији, налази на најбољем путу ка коначној победи како над окупаторима и квислинзима тако и над свим снагама мрака и реакције у самој земљи.

У саопштењима о одлукама Другог заседања АВНОЈ-а била су први пут објављена имена појединих руководилаца Комунистичке партије и Народноослободилачког фронта, који су дотле иступали само с псеудонимима. Тада су и Београђани први пут сазнали да је Титово име Јосип Броз, сазнали су за имена многих других руководилаца народноослободилачке борбе у нашој земљи. Поједини илегалци у граду познавали су те руководиоце дотада само по псеудониму и сада су се често питали који од њима познатих псеудонима одговара појединим именима.

Успеси Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Југославији до краја 1943. године и, нарочито, одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и међународна афирмација народноослободилачког покрета снажно су утицали на Београд и његово политичко расположење. Тај утицај испулио се на разне начине и у разним срединама у граду.

Београдски квислинзи пожурили су, већ недељу дана после заседања АВНОЈ-а у Јајцу, да изложе своје становиште о одлукама Заседања. „Ново Време“ је 8. децембра 1943. године објавило коментар берлинске агенције Трапз-коплтепнал-преа5, у коме се, између осталог, и поред покушаја да се омаловаже олуке II заседања АВНОЈ-а, истиче да „ове одлуке имају велик начелан значај“.

Када су видели да одлуке Другог заседања АВНОЈ-а наилазе на добар пријем у међународној јавности и да су те одлуке углавном признале велике савезничке силе, недифевци су већ 18. децембра 1943. године издали посебно саопштење поводом образовања Националног комитета ослобођења Југославије с Јосипом Брозом Титом на челу. А већ после два дана сам Милан Недић нашао се побуђен да преко радија одржи специјалан говор у вези с одлукама Другог заседања АВНОЈ-а. Очигледно је да су квислинзи били схватили сву озбиљност новостворене ситуације и да су сада новим маневрима покушавали да нађу некаква излаза. У по-

менутом саопштењу, као и у Недићевом говору, стално је развијана теза о томе да, тобоже, Срби и српски народ не учествују у партизанској борби, већ да је то ствар само Хрвата и других елемената. „Ново Време“ је, на поимер, Недићев говор објавило под насловом „Сви Срби на окупу против Тита!“.

Уколико се рат више ближио крају и уколико је постојало очигледније да ће фашизам у свету претрпети слом, уколико је било јасније да ће, с поразом окупатора, победу однети и народноослободилачки покрет, великосрпска буржоазија уопште, нарочито њени експоненти у Београду, потражила је излаз у покушају одвајања Србије и српског народа из оквира Југославије. То се правдало паролом да „Срби неће комунизам“. На тој линији сада су још више могли да се зближе четници Драже Михаиловића, Недићева влада и њен државни апарат.

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а узбудиле су, такође, многе грађанске политичаре који су или сарађивали с Дражом Михаиловићем, или с Недићем, или се за време рата држали пасивно, очекујући развој ситуације. Према многим подацима, почетком 1944. године овакви политичари почињу чешће да одржавају састанке и конференције, трудећи се да пронађу начина за очување политичких позиција буржоазије у Србији. Има података о томе да су, на пример, 1. и 2. марта 1944. године, у Београду одржали конференцију неки представници бивших грађанских политичких партија и одлучили да Недићу упуте једну депутацију која ће од њега тражити да уложи сав свој ауторитет како би се одржао дотадашњи режим.

Нарочито је своју активност после Другог заседања АВНОЈ-а појачао четнички покрет Драже Михаиловића у Београду. Четници су тада ужурбано радили на организацији четничких одбора у самом граду и у селима око Београда. Они су нарочито настојали да у Београду окупе представнике разних политичких партија за свој конгрес, који су намеравали да одрже како би парирали Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу.

Тога ради, већ око 10. децембра 1943. године, у селу Ораовици одржана је једна претконференција, којој су присуствовали извесни бивши виђени политичари из Београда и договарали се о припремама за одржавање поменутог конгреса. Четници су у то време појединим истакнутим културним и јавним радницима у Београду нудили чак и министарске фотеље у „будућој влади“, у нади да ће на тај начин моћи да их привуку на своју страну. Поред тога, у свом политичком програму ублажили су упадљиве великосрпске, шовинистичке захтеве и покушали да се прикажу као пријатељи свих југословенских народа. Међутим, те њихове

акције и политички маневри код великог броја културних и јавних радника у Београду и Србији нису наишли на добар пријем. У редовима бивших политичара четничка акција није била одбијена. Дража Михаиловић успео је тада за свој политички покрет дефинитивно да придобије вође Социјалистичке партије Југославије, Живка Топаловића и његове сараднике.

Четнички конгрес одржан је у селу Ба, на дан Св. Саве, 27. јануара 1944. године. И тај дан требало је симболично да утиче на јачање националистичких традиција. Четнички конгрес није својим организаторима донео очекиване резултате, иако се покрету Драже Михаиловића придружио изванестан број старих политичара из Београда.

Карактеристично је да су недићевци углавном знали за припреме које четници врше за јачање и организацију свог политичког покрета и не само да настојањима четника нису чинили никакве сметње већ су их често у томе помагали, очекујући да би и сами, у случају победе савезника и евентуалног доласка англоамеричких трупа на југословенску територију, могли ускочити у неку од политичких комбинација.

Убрзо се показало да су све те политичке комбинације биле нереалне.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У БЕОГРАДУ 1944.

У то време, када се ситуација на светским фронтима и у Југославији за ослободилачке снаге веома повољно развијала, услед страховитог окупаторског и полицијског терора и описаних провала, Београд је остао без месне организације Партије и СКОЈ-а. Томе је свакако допринела постепена све већа концентрација немачких војних и полицијских као и квислиншких полицијских снага у самом граду; оне су биле приморане да се ту концентришу због све јачег притиска Народноослободилачке војске на терену Србије. Ове крупне снаге окупатора и квислинга вршиле су још јачи притисак на становништво.

Почетком 1944. године у Београду се још увек одржавао центар покрајинске партијске технике с неколико склоништа за тајну штампарију и илегални материјал, а овде-онде су се још скривали поједини илегалци. Тајна штампарија и даље је издавала „Глас“, орган Народноослободилачког фронта Србије. Поједини напреднији грађански политичари и интелектуалци у ово време почињали су да траже везе с Комунистичком партијом и Народноослободилачким фрон-

Плакат ослободилачког покрета лепљен на истакнутим местима
у граду лета 1941.

том, па је у Београду долазило до појединачних разговора између представника Покрајинског комитета КПЈ за Србију и таквих људи. Међутим, ти разговори још ни тада нису доносили одређеније резултате.

У граду је из дана у дан расло расположење за борбу против окупатора. Многи грађани, нарочито омладина, тражили су начина да се повежу с организацијама народно-ослободилачког покрета, а борбенији међу њима почели су организовати групе и држати састанке на којима се расправљало о томе како ће се окупаторима и квислинзима нанети што већа штета у тренутку када буду принуђени да напусте град. Осим тога, као што је поменуто, поједини партизански одреди — Космајски, Јастребачки, Пожаревачки и други из Србије, а посебно партизански одреди из Срема — одржавали су везе с Београдом и стварали ту своје групе преко којих су у граду ширили ослободилачки пропагандни материјал, а из града добијали разне врсте потребног материјала и прецивали нове борце.

Повољан развој ратне ситуације у великој мери је, код многих Београђана, појачао жељу да ступе у непосредну оружану борбу противу окупатора. Отуда у ово време долази до појачаног прилива бораца из Београда у партизанске одреде. Многи су често сами излазили из града и одлазили на терен да траже партизански одред у који ће се укључити. Поједине ослободилачке групе, састављене претежно од симпатизера Комунистичке партије и СКОЈ-а и припадника ових организација који су на неки начин изгубили везе с руководством, о којима смо раније говорили, настојале су да се повежу с партизанским одредима и да у граду мобилишу што већи број бораца за одреде.

Према неким подацима, на пример, у улици Вука Караџића постојала је трафика коју је држала Милица Парошки. Ова трафика била је једна од главних веза за одлазак у партизанске одреде. Преко ове везе из града је отишло више од 400 бораца. У пролеће 1944. године била је формирана и нека врста руководства једне групе за слање бораца у партизанске одреде. У њој су радили: Жарко Мрђенов, Шако Франовић, Жика Димитријевић, Душан Лилић и други.¹⁾ Група је, сем тога, организовала и прикупљање санитетског материјала и новца за народноослободилачки покрет.

Раније поменута група, коју је на вези држао Михајло Марковић, средњошколац, као и група средњошколца Фрање Волфа, још крајем 1943. године покушавала је да се повеже с неким партизанским одредом. Ради тога је Мар-

Сви поменути другови дочекали су ослобођење свог града и одмах се најактивније укључили у борбу за победоносно довршење рата.

ковић самоиницијативно путовао на терен у Поморавље, тражећи додире са Шумадијским одредом. Међутим, том приликом веза није била успостављена, али се ова група убрзо повезала с Јастребачким партизанским одредом, па је тако у пролеће 1944. године у одред пребачено из Београда око 80 омладинаца.

Има података да су неке од ових група симпатизера Комунистичке партије и народноослободилачког покрета 1944. године и даље прикупљале прилоге у новцу за помоћ народноослободилачкој борби. Овај новац је, разним каналима, достављан партизанским одредима или коришћен у самом Београду за поједине набавке за одреде.

Акција Комунистичке партије и читавог народноослободилачког покрета у Земуну 1944. била је у то време организованија. Од јесени до пролећа 1943—1944. године Градски комитет КПЈ у Земуну радио је у следећем саставу: секретар је био Фрања Вучинек, а чланови: Никола Бобић, Божа Томић, Јосип Јакубец, затим Милка Чеза, Воја Бјелетић, Вилим Ушлибрк и касније Воја Кртењак.²⁾ Од марта 1944. секретар Градског комитета постао је Никола Бобић.

У то време партијска организација у Земуну имала је осам ћелија са 50 чланова Партије и осам кандидата, а скојевска је организација, после одласка већег броја скојеваца у партизанске одреде, бројала око 170 чланова. Према оцени савременика, у то време у народноослободилачком покрету у Земуну била је обухваћена готово половина целокупног становништва града. Тврди се да није било улице, предузећа и установе у којима активисти народноослободилачког покрета нису имали свог упоришта. Припадници народноослободилачког покрета организовали су набавку разног материјала и потреба за партизанске одреде и организације народноослободилачког покрета у Срему.

Ослободилачки покрет био је тако снажан да је чак могао понеког болесног или рањеног партизана, преко др Анте Ковачевића, да смести на лечење у Земунску болницу. Лекари и апотекари, присталице ослободилачког покрета, успевали су тада да прибаве и најтраженије лекове. Неки трговци прилагали су за покрет читаве сандуке шећера, десетине хиљада комада цигарета и друго. Код пекара Трајковића било је смештено читаво стовариште брашна, које је руководство НО покрета додељивало сиромашним симпатизерима и породицама бораца. Осим у храни, ослободилачки покрет је сиромашним грађанима давао помоћ и у новцу.

²⁾ Сви чланови овог Комитета преживели су рат и данас се налазе на разним одговорним дужностима.

Главне базе и складишта намирница, одеће, обуће, лекова и других потреба за партизане у Земуну налазили су се у Угриновачкој улици број 78, код „Круне“, затим код Илићевих и код Пере Кокотовића, близу Бежаније. Ту су курири са слободне територије долазили запрежним колима и однели материјал и робу у Срем.

Иако је главна оријентација поменутих ослободилачких група у Београду и партијске организације у Земуну у ово време била усмерена на организовање што већег броја присталица ослободилачког покрета за одлазак у одреду и на организовање прикупљања што веће помоћи за народно-ослободилачку борбу, поједине борбене групе су, и у Београду и у Земуну, изводиле оштре акције против окупатора и квислинга.

У јануару 1944. године једна група припадника народно-ослободилачког покрета, у којој су се налазили Милисав Пековић, Димитрије Николић и Светислав Каначки, покушала је да изврши отмицу новца из Народне банке. Ова акција, међутим, није успела.³⁾

После бомбардовања Београда, које су извршили савезнички авиони априла 1944, о чему ће касније бити речи, пошто је логор на Сајмишту био погођен бомбама, овај логор премештен је на Звездару, у Малишићеву циглану. У то време међу затвореницима налазио се и већи број заробљених партизана и присталица народноослободилачког покрета, нарочито из Срема. Једна ослободилачка група из Београда, у којој су се налазили Слободан Марковић, Бранко Радовић, Аца Јовановић, Драгица и Војислав Кораћ, Михајло Ђурић и Павле Стојаковић,⁴⁾ успоставила је везу

³⁾ *Милисав Пековић* (Семегјево, 1909—1944), прецизни механичар, био је члан КПЈ још пре рата. Извршавајући партијске задатке, радио је у разним предузећима. По окупирању земље одређен је да ради за НО фонд и покрајинску партијску технику. Његова жена је држала бифе „Новосајанка“ у Небојшиној улици 38 и ту је, у подруму, био уређен магацин за смештај животног намирница и друге робе којом је располагао Месни одбор НО фонда. После провале у лето 1944. Пековић је ухапшен. Убијен је страховитим мучењем у затвору Специјалне полиције. — *Светислав Каначки* Мали (Баваниште, 1911—1944), механичар, учествовао је као добровољац у шпанском грађанском рату, бори се на страни Републике. По повратку у земљу радио је у покрајинској партијској техници, а 1942/43. постао њен руководилац. Ухапшен је 29. јула 1944, није издржао мучење у затвору и проширио је провалу. Вероватно је убијен у затвору Специјалне полиције или стрељан у некој групи убијених родољуба септембра 1944. год. — *Димитрије Николић* био је рањен у поменутој акцији. Он је рат преживео.

⁴⁾ Већина поменутих припадника НО покрета пребацила се убрзо у партизанске одреде. Иако тежак плућни болесник, *Слободан Марковић* (Бијељина, 1919—1945), студент, својом ванредном енергијом и упорношћу највише је доприносио успешном раду ове групе. Група је послала у партизанске одреде велик број бораца. Посредним путем достављала је партизанским штабовима информације о разним објек-

са затвореницима овог логора. Група је одржавала понекад везу с логором помоћу једног пса, коме су око врата везивана писма и цедуље за заробљенике. Било је организовано слање пакета са храном за логораше. Готово сваког дана затвореницима су достављани пакети на разна имена.

Поменута група пронашла је пут за извлачење затвореника из логора. У бекству логораша помагали су и неки Пољаци и Руси који су у логору били чувари. Приликом извођења затвореника на рад, чувари би по двојицу-тројицу издвојили из реда, и ови би, према претходном договору, побегли у одређеном правцу, где их је очекивала веза. Они који су успели да побегну јављали су се на одређене адресе, где су били прихваћени, снабдевени одећом, исправама и новцем, и затим упућени у партизане. Према казивању савременика, на тај начин је из овог логора, до ослобођења Београда, побегло око стотину затвореника. У спасавању затвореника учествовали су и неки Грузијанци, Георг, металски радник, и Владимир, учитељ. Касније су и они пребачени у партизански одред.

Акције ударника у Земуну 1944. године имале су оштрији карактер.

Једна група ударника 9. фебруара 1944. године извршила је атентат на „извидника жупске редарствене области“ Ивицу Павелића. Атентат је извршен код Дома старца.

Група омладинаца с Бранком Кугом на челу уништила је издајника Штигица.⁵⁾

Два земунска ударника, Никола Петровић и Мали „Муња“⁶⁾, 7. августа 1944. успешно су извршили атентат на шефа политичког одсека усташке полиције Бранислава Северовића. Убрзо су земунски ударници убили и његовог заменика Божу Шарића.

Два земунска ударника, Ивица Мосман и Бранко Лабанац, успели су да ликвидирају агента Божића, који је месецима, на основу полицијских спискова, вршио хапшења у „Икарусу“.⁷⁾

тима који су служили окупатору. У неколико махова партизанским одредима послате су веће количине санитетског материјала који су у Београду прикупили припадници ове групе. Слободан Марковић био је ухапшен августа 1944. и из болнице је отправљен у логор у Маутхаузену, одакле се вратио после ослобођења, али је, исцрпљен напорима и болешћу, умро октобра 1945. — Остали поменути чланови ове групе преживели су рат и данас раде на разним дужностима.

⁵⁾ *Бранко Куга* данас је мајор ЈНА.

⁶⁾ *Никола Петровић* је данас занатлија у Земуну. „Мали Муња“ бко је псеудоним *Јуре Петровића*, који је умро 1945, убрзо после завршетка рата.

⁷⁾ *Ивица Мосман* данас живи у Београду као службеник Савезног секретаријата за унутрашње послове. — *Бранко Лабанац*, данас живи и ради у Зрењанину.

Ударници Пера Бубњевић и Славко Грејаковић исте године извршили су атентат на адвоката Ђурића из Дубровачке улице, који је био главна четничка веза с Београдом.⁸⁾ Земунски ударници су, осим тога, извршили атентате на трговца Маринковића из Цара Душана улице, који је био убијен на изласку из кафане „Бели медвед“, и на шпијуна Карла Новака, који је приликом напада био само рањен.

Све ове акције имале су великог одјека и међу становништвом, и код окупаторских и усташких власти.

АНГЛО-АМЕРИЧКО БОМБАРДОВАЊЕ

У последњој ратној години београдско становништво морало је да преживи још и страховита бомбардовања из ваздуха. С пролећа 1944. године, англо-америчка команда одлучила је да отпочне систематско бомбардовање Београда као важне раскрснице саобраћајних путева, а у вези с напредовањем савезничких снага на Источном фронту и у Италији. Београд је у то доба био важно стратегијско упориште Немаца и представљао је велику сметњу у савезничким војним операцијама, нарочито због тога што су се, за војне потребе, Немци користили београдским аеродромом, железничким пругама и мостовима преко Саве и Дунава, најзад, и Дунавом, којим су крстарили мађарски и немачки ратни бродови.

Из свих тих разлога савезнички штабови желели су да немачким војним објектима нанесу ударац и у Београду. Разуме се да је требало очекивати да ће бомбардовање бити усмерено пре свега на војне објекте, на мостове, касарне, складишта бензина и нафте на Чукарици и друге објекте. Међутим, то се није догодило. Београд је засипан бомбама с врло велике висине без циљања у објекте и такав „тепих“ бомби изазвао је велике људске жртве у граду.

Прво велико бомбардовање извршено је 16. и 17. априла 1944. године. Овај ваздушни напад извело је око 600 савезничких великих четворомоторних бомбардера. Тада су посебно нападнути аеродром у Земуну, Железничка станица у Београду, као и делови центра града. Према саопштењу немачке команде за Југоисток, том приликом тешко су биле оштећене водоводне инсталације и каблови у граду. Био је, такође, оштећен Мост на Сави. Док су жртве окупатора у Земуну и Београду износиле око 200 немачких војника, само у Београду од бомби је погинуло 1.160 грађана. Број рањених није познат, а сигурно је да је био врло велик.

⁸⁾ Пера Бубњевић данас живи и ради у Земуну, а Славко Грејаковић је умро после ослобођења.

Према другим изворима, у Београду су тада бомбардовани: Железничка станица, Пошта број 2, Окружни уред за осигурање радника, Ратнички дом, палата „Албанија“, Фабрика штофова „Влада Илић“, Студентски дом, Технички факултет, Пивара „Вајферт“, Фабрика „Вапа“, Железничке станице у Топчидеру и Раковици, Бајлонијева пијаца, пијаца на Каленићевом гувну, зграда Министарства финансија и друге зграде, као и улице Стишка, Нишка, Алексе Ненадовића, Милешевска, Крунска, Француска, Римска, Милетина и Макензијева. Били су порушени сви мостови на Дунаву и Сави, а од појединих делова града најтеже је настрадао Сењак.

Бомбардовање је у граду изазвало панику. Тражећи склоништа у околним селима, грађани су бежали из града. У току неколико дана потпуно је била паралисана како немачка тако и квислиншка власт.

У једном извештају четничког команданта Београда Саше Михаиловића, ситуација после бомбардовања описана је на следећи начин:

„Што се тиче власти, наших и немачких, она је потпуно дезоријентисана и разбијена. Три дана у Београду није било тако рећи никакве власти. Сви су они били погубили главе, само су трчали лево-десно. Влада је избегла на Авалу, Управа града склонила се на периферији, команда СДС такође је избегла на периферију. Немци се евакуишу преко Саве и Дунава. Изгледа да ће се њихова Команда Југоистока преселити или у Суботицу или у Петровград. Једино су се кварталски одреди СДС држали прилично добро и пожртвовано су се залагали за спасавање становништва. Санитетска служба функционисала је добро.

После три дана Немци су се снашли и почели да заводе ред. Али их је бомбардовање од 21. о. м. опет пореметило. Већ форсирано раде на оправци моста, аеродрома и железничке станице. Један колосек већ функционише, а други је скоро готов. Такође и електрична централа и водовод нагло се оправљају. Ако Београд остане несметан за неколико дана, прилике ће се делимично нормализовати, али никад до краја рата неће се моћи довести у стање да у њему може да живи као сада 300 хиљада људи. Проблем исхране је велики. Многе радње, склоништа хране и др. срушено је. Пијаце не раде, јер се сељаци од страха од бомбардовања не усуђују да иду у Београд.

Општи закључак: бомбардовање савезника је успело, али са сразмерно огромним жртвама нашег живља."

Савезничке бомбе 17. априла погодиле су и логор на Сајмишту. С обзиром да затвореници нису смели никуда да се склоне, у логору је било око 60 мртвих и 150 рањених. Услед овог бомбардовања извршена је и ликвидација логора на Сајмишту, и преостали затвореници пребачени су у новоосновани логор на Звездари, о чему је већ било речи.

Савезничка команда наставила је, у току пролећа и лета 1944. године, ваздушне нападе на Београд и Земун. У Земуну је 24. априла била бомбардована касарна бивше Коњичке школе.

Београд је затим претрпео бомбардовање 18. маја. Том приликом нарочито је страдао крај на Пашином брду.

Поново бомбардовање Железничке станице извршено је 6. јуна 1944. године. Тада су окупатори имали око 150 мртвих војника који су се били склонили код Моста, а око стотину Немаца настрадало је у срушеној згради 12. кварта на Сењаку. Била је, такође, срушена једна гаража у Сарајевској улици и том приликом уништено је око 10 немачких аутомобила.

Приликом бомбардовања које је извршено почетком јула, на Чукарици је било погођено складиште нафте. Сем тога, бомбе су пале на Фабрику шећера, на Бродоградилуште, на шлепове с нафтом на обали Саве, на школу „Матија Бан“ на Бановом брду и у склоништу крај те школе погинула су 43 Немца и 96 Италијана. У складишту нафте на Чукарици, од укупно 9 цистерни, изгореле су две велике и пет малих, са око седам милиона литара бензина и нафте. Услед загревања проузрокованог пожаром запалио се и један део вагонских цистерни које су биле припремљене за транспорт. Пожар је трајао до четири часа изјутра.

Последње по реду али снажно бомбардовање англо-амерички авиони извршили су 3. септембра између 10 и 12 часова. Према званичним подацима из недићевског Министарства унутрашњих послова, том приликом био је порушен Панчевачки мост на Дунаву, поново су били оштећени путнички и железнички мостови на Сави, била је погођена и у јачој мери оштећена Фабрика штофова „Влада Илић“ на Карабурми. Сем тога, бомбе су падале на Железничку станицу Дунав и теретни део Железничке станице у Београду, где су били запаљени неки вагони. Тада је исто тако било погођено и Савско пристаниште, затим је оштећена фабрика хартије „Вапа“ и око 20 зграда у њеној околини. Бомбе су падале и у Раковици, али Фабрика није била оштећена.

Осим рушења ових објеката, септембарско бомбардовање нанело је тешке штете и жртве цивилном становништву. Бомбе су засуле Котеж Неимар, Душановац и Па-

шино брдо. У овим крајевима града погинуо је врло велик број грађана, мада о броју погинулих и рањених приликом овог бомбардовања нису сачувани никакви подаци.

АТЕНТАТ НА ХИТЛЕРА И НЕМАЧКИ ГАРНИЗОН У БЕОГРАДУ

Упркос погоршању ратне ситуације за Немачку, нацистички официри и Гестапо успевају да још увек да одржавају висок морал у редовима већине немачких трупа на Балкану. Тај борбени морал нагрисан је само местимично. Тако је забележено да је 7. марта 1944. године, у баракама које су се налазиле прекопута хотела „Бристол“, један немачки војник извршио самоубиство вешањем када је дознао да су, приликом бомбардовања Берлина, изгинули његови родитељи, жена и деца.

До извесног комешања у немачком гарнизону у Београду дошло је у вези с неуспелим покушајима атентата на Хитлера 20. јула 1944. године.

Чим се у немачким јединицама у граду дознало за покушај атентата на Хитлера, изванредан број немачких официра и војника, од којих су неки, изгледа, били упућени у читаву организацију завере, почео је да диже главе и води акцију против редовне немачке команде. Према подацима из четничких извора, у једној кући у Косовској улици, неки гестаповац убио је једног немачког официра — Аустријанца, који је доста видно испољавао своје антихитлеровско расположење. Према другим изворима, немачке војне снаге које су биле смештене у згради „Југоштампе“ на Булевару Војводе Мишића су се, тврди се, побуниле и целу ноћ и цео дан биле опседнуте од стране трупа верних фелдмаршалу фон Вајксу, све док нису биле приморане да положе оружје. Рачуна се да је, у вези са припреманом завером у немачкој војсци, на Дедињу и у вароши било ухапшено од стране Гестапоа око 180 немачких официра и подофицира, а од њих је 63 одмах стрељано.

У току целог дана и ноћи после 20. јула појачане патроле немачке фелдјандармерије крстарице су улицама Београда и обилазиле сва места, легитимишући све немачке официре и војнике. Према истом извору, „с времена на време одјекивали су меци. Фон Вајкс је међу првима упутио телеграм верности Хитлеру, да се не би посумњало да и он учествује у завери. Али“, тврди се у овом четничком извору, „незадовољство код Немаца у Београду узело је озбиљне размере. Предузети су најдрастичнији и најлукавији начини да би се похватале присталице и симпатизери завереника.

Такође, Врховна команда за Југоисток морала је, по наређењу Гестапоа, да приступи трику, дајући вештачки аларм, узбуну, на дан 24. јула у 14,15 часова, иако је познато да савезнички авиони у то време не лете ... Сви они Немци који су имали основа да побегну из Београда, мислили су да искористе ваздушну узбуну и појурили су својим аутомобилима и камионима из вароши. Међутим, сви излази били су блокирани. Рачуна се да је том приликом преко 785 моторних возила заплењено и око 750 официра и војника ухапшено и стрпано у Гестапо."

Међутим, према свим изворима, очигледно је да је фелдмаршал фон Вајкс, командант Друге немачке оклопне армије, који је командовао немачким трупама на овом сектору Балкана, брзо постао господар ситуације.

Према неким подацима, покушај атентата на Хитлера узбунио је и домаће квислинге. Управник града Београда Драги Јовановић, на пример, одмах после покушаја атентата, сазвао је састанак свих старешина квартова и том приликом изложио им је став полиције у случају повлачења Немаца. Према истом извору, старешине квартова би у том случају имале да организују батаљоне, у којима би писари били командири чета.

Без обзира на то колико вере можемо поклонити наведеним изворима и подацима о појединим детаљима које они дају, сама чињеница да се о комешању у немачким јединицама у Београду у вези с припремљеном завером и покушајем атентата на Хитлера говори у више различитих извора, показује, у сваком случају, да овај догађај није прошао без одјека у Београду. Међутим, сигурно је да покушај организовања завере у немачкој војсци није изазвао никакве озбиљније поремећаје код окупационих снага у Београду.

Немачки штабови у Србији су брзо преболели ову малу кризу. Они су и даље енергично настојали да што боље извршавају своје војне задатке. Очекујући напад на Београд, како од стране јединица Црвене армије тако и од стране дивизија Народноослободилачке војске, Немци су у граду ужурбано појачавали стара и градили нова утврђења. Народна скупштина, краљев Двор и зграда Гестапоа осигурани су струјом високог напона. Крај њих су изграђени велики бункери с маскираним тешким митраљезима. Бункери су такође саграђени на више места у граду, код Аутокоманде, на Чукарици, код Мостара, на Звездари, на раскрсници Кнез-Милошеве и Немањине улице и на другим, по немачкој оцени важнијим местима.

Да су Немци тада почели увиђати озбиљност ситуације, може се закључити и из тога што су у августу 1944. године већ почињали евакуисати из Београда изванредан материјал за који су сматрали да им у самој борби неће бити потребан.

Тако су, 3. августа, упутили за Немачку један воз са 40 вагона натоварених бурадима бензина. У августу се на станици Београд—Сава вршио претовар муниције, јер је требало евакуисати једно велико складиште муниције. Има података да су немачки окупатори такође припремали сеобу Главне поште. Истог месеца немачка Фелдкомандатура доставила је потчињеним надлештвима сандуке да запакују сву непотребну архиву. Паковању архиве тада је приступила и сама Фелдкомандатура и спремала се да је пошаље за Немачку.

Разумљиво је да је развој ситуације у лето 1944. године и код самих недићеваца изазивао узбуђење и комешање. Извешан број Недићевих сарадника одмах је потражио излаза у директном контакту с представницима Драже Михаиловића у Београду и ставио им се на расположење, надајући се да ће, у случају одласка Немаца, заједно с четницима Драже Михаиловића, успети да се одрже на власти. У већ цитираном писму Дражиног команданта Београда, овај непосредно после бомбардовања, између осталог, каже:

„Чим је нестало досадашње власти у Београду, сви су пожурили да ми се ставе на расположење. Један од првих био је и генерал Јонић. Ја сам се састао са њим сада први пут. Рекао ми је да је од вас (од штаба на Равној гори — Ј. М.) добио наређење да наше одреде снабдева оружјем и муницијом и изјавио ми је готовост да ово изврши. Међутим, оградио се да он не располаже у штабу ни оружјем ни муницијом, већ да ми треба да на терену са њиховим одредима ухватимо везу и да од њих ово добијемо, јер су они у могућности да то пред Немцима расходују. Како се био пронео глас да је инвазија Балкана отпочела, ставио ми се потпуно на расположење у случају да наша акција сада отпочне.

Поред Јонића, дошао ми је и Драги Јовановић. И са њим сам се састао . . . Са своје стране тражио сам од њега да за сада настане да се одржи ред у Београду, јер док су Немци у њему, ја немам намеру да интервенишем у случају неких немира. Тражио сам храну за издржавање избеглица и помоћ од њега у оружју и муницији. . . .”

Своју спрегу с четницима Драже Михаиловића недићевци су остваривали такође на бази појачавања пропаганде и акције против комунизма и комуниста. Јуна 1944. године недићевци су у Београду, на тој линији, организовали такозвану прославу „трогодишњице борбе против комунизма у Србији”. 22. јуна био је одржан свечани помен палим жртвама у „борби против комунизма”. Сутрадан је извршен дефиле недићевских и љотићевских трупа и поново је отво-

рена антикомунистичка изложба, што је све требало да пружи утисак некакве смотре антикомунистичких снага у Београду и Србији.

Али вести које су стизале са фронтова и вести о ширењу слободне територије коју држи Народноослободилачка Војска, као и вести о успешној афирмацији АВНОЈ-а и Националног комитета у међународној јавности, нису за недићевце и љотићевце биле нимало утешне. Споразум између Тита и Шубашића на Вису у јуну 1944. године изазвао је у круговима недићеваца и љотићеваца праву пометњу. Код њих се тада могла запазити извесна промена политичке оријентације — сада се окрећу према Југославији. Крајем јула Недић је наредио да се код хотела „Лондон“ преко улице разапне платно на коме је писало: „Брат је мио које вере био“. Ни ови политички маневри нису наишли код Београђана на одзив.

НЕУСПЕХ НЕДИЋЕВСКЕ И ЧЕТНИЧКЕ МОБИЛИЗАЦИЈЕ

По наређењу немачке Команде Југоистока, Недићева влада је, крајем јула и почетком августа, прогласила војну мобилизацију обвезника рођених 1919—1924. године. Окупаторска команда очекивала је да ће попуњене недићевске и љотићевске војне снаге појачати немачке јединице у њиховој одбрани на Балканском полуострву. Међутим, овај недићевски покушај мобилизације потпуно је пропао. Регрутовање младића у Београду донело је недићевским функционерима поразне резултате.

Командант Српске добровољачке страже генерал Мушички у једном извештају за Недића од 11. августа, између осталог, пише:

„Поводом неуспелог регрутовања од стране Београдске општине, како ђака тако и лица осталих слободних професија, а који су рођени 1919—1924. године, осећа се извесна душевна депресија и нерасположење код свих оних који су се одазвали позиву и као способни примљени у добровољце. Овакво душевно стање и нерасположење код младића ових настало је као последица што нису сви мобилисани и што од стране управних власти се не предузимају никакве мере да се ови приведу регрутним комисијама и приморају да одговоре својим војничким обавезама, већ се и даље слободно шетају улицама изазивајући и исмевајући оне који су већ обукли униформе.“

Тако су проладали сви покушаји недићеваца и љотићеваца да се на неки начин учврсте на власти и оспособе да је одрже кад Немци оду. С тим у вези, међу њима је расло узбуђење и они су кројили најразноврсније планове, тражећи излаза из своје безизлазне ситуације. Београђани су с притајеним задовољством посматрали како се батргају издајници и узбуђено су очекивали час свог ослобођења.

Целу напету атмосферу у Београду у то време иојачавала је такође појава четника на улицама града и проширена четничка пропаганда. Четнички покрет Драже Михаиловића, у тежњи да придобије што већи број присталица, интензивно је ширио своју пропаганду уз благонаклоно одобравање немачких окупатора и недићеваца. Четнички леци, прогласи, плакати и други материјали растурали су се по Београду. Исто тако, у Београду су растурали и разни четнички листови, „Глас Београда“, „Равногорска мисао“, „Краљев гардист“, „Равногорац“, „Глас равногорске омладине“, „Глас Тополе“, „Поморавље“ и др.

Већина Београђана није прихватала четничку пропаганду. Београђани су с презрењем дочекивали четнике који су се појављивали на градским улицама. Према подацима из маја 1944. године, немачке војне власти су из разних крајева земље доводиле у Београд некад мање, а некад веће групе четника. Ови четници су по граду јавно шетали, већина их је носила велику браду и косу, а били су наоружани, јер им Немци оружје нису дирали. Појава ових четника изазивала је у грађанству разне коментаре и гласове, али је мало ко наседао четничкој пропаганди. Повезаност четника Драже Михаиловића, недићеваца и Немаца исувише је била очигледна.

У већем делу околине Београда, по селима, четничке јединице су 1944. године готово легално држале власт. Велик број Београђана, који је избегао из града у намери да се склони од бомбардовања, имао је могућности да се на липу места упозна и да осети ту „четничку власт“. Четнички командири и команданти често су батали сељаке и грађане због неизвршавања њихових наредаба. Забележено је више случајева масовног убијања недужних сељака и грађана од стране четника у околини Београда. Највећи покољ начинили су четници у селу Вранићу и гласови о томе нису могли да се сакрију.

У околини града, по примеру недићеваца, у лето 1944. и четници су прогласили своју војну мобилизацију. Многе младиће су на силу одводили у четничке јединице, али се такође велики број војних обвезника скривао од четника, не желећи да приступа покрету који је у току четири године окупације нанео велика зла српском народу.

И у то време, када у граду нису постојале месне партијска и скојевска организација, Београђани су знали да оцене и уоче како се креће развој догађаја и већина је одбацивала с огорчењем и недићевске махинације и четнички покрет. О томе сведоче многи документи.

У јуну 1944. године, на пример, један четнички обавештајцац из Београда јављао је на Равну гору у свом поверљивом извештају:

„Територија Београда после бомбардовања преплављена је била једно време комунистичком пропагандом. Изгледа да комунисти нису били извештени тачно о стању и величини нашег покрета. (Мисли се на територију у околини града, где се концентрисао већи број четничких снага, пошто у то време у другим деловима земље нису могле да опстану. — Ј. М.). Међутим, када су увидели да су се преварили, изненађени, гунђајући и увлачећи се у себе, повукли су се у Београд, смирили се и даље ревносно остали на раду по немачким фабрикама, чекајући погодан тренутак. Опет извештавам, у Београду то радништво, са малим изузетком, сто одсто је комунизирано и организовано и ту нема лека за поправку. Види се најбоље по томе што ниједан од радника није напустио Београд (сем уколико није побегао у Срем) и не жели да помогне нити ступи у наше редове. Повика на наше да кољу, да сарађују са Немцима, стално је у њиховим устима (јер су они организовали и шире такву пропаганду).“

Приближавање ослободилачких и савезничких снага Београду и очигледан пораз који су трпели Немци на свим фронтovima доводили су до комешања и несугласица и међу самим четницима Драже Михаиловића. У једном писму од 15. септембра 1944. године Саша Михаиловић пише Дражи Михаиловићу да се „сви наши команданти на терену најбезочније негативно изражавају о раду моме и мога штаба“. „Никада нисам чуо“ — наставља Саша Михаиловић — „да комунисти кажу за неког њиховог и најмањег функционера или најобичнијег борца да не ваља. Сви су код њих добри. Питам се где нам је разум да сами противу себе идемо. Зар је страх необуздане амбиције дотерао дотле да, мислећи на себе лично, сечемо гране на којима стојимо!“

Он се жали да су партизани у његовом рејону најактивнији и за њих каже да „траже срце земље — Београд“. Затим наставља:

„Ја пратим њихово кретање овде већ две године и стога закључујем да желе по сваку цену да одрже ли-

нију: Рудник—Букуља—Космај—Авала. Држећи ову линију, они држе прилаз Београду и везу са Сремом и Банатом."

У истом писму Саша Михаиловић говори о бекству шефа Управног штаба немачке Крајскоманде у Зајечару, мајора Швајцера, четницима. То је, каже Саша Михаиловић, „један од најистакнутијих нацистичких партијских људи који су били на управном положају у Србији."

Тако су пропадали покушаји недићеваца и четника Драже Михаиловића да, уочи слома немачке војске, у Србији учврсте своје позиције, да придобију бар један део становништва и да консолидују своје сопствене редове.

ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ ДО ПОСЛЕДЊЕГ ДАНА ОКУПАЦИЈЕ

Без обзира на погоршање опште ратне ситуације за окупаторе, без обзира на све унутрашње размирице које су се појављивале код Немаца, недићеваца, љотићеваца, као и четника Драже Михаиловића, сви су они остали јединствени у мерама притиска које су вршили на становништво Београда, посебно у прогањању комуниста и присталица народноослободилачког покрета.

У последњој ратној години Немци су још увек одводили читаве транспорте затвореника за Немачку у специјализоване концентрационе логоре. Недићевци и њихова Специјална полиција заједно с Гестапоом и даље су вршили хапшења и рације по Београду. На стрелишту у Јајинцима и даље су одјекивали плотуни пушака испаљених у груди талаца и затвореника из Београда и целе Србије. Према непотпуним подацима, 1944. године у Београду је, само из логора на Бањици, било изведено на стрељање:

20. марта	—	22	затвореника
9. јуна	—	10	»
12. јуна	—	10	»
13. јуна	—	10	»
14. јуна	—	7	»
15. јуна	—	10	»
16. јуна	—	10	»
19. јуна	—	10	»
20. јуна	—	10	»
3. августа	—	10	»
7. септембра	—	25	»
8. септембра	—	2	»
11. септембра	—	28	»

Осим тога, 1944. године, стрељања су вршена и на Централном и Јеврејском гробљу, и то 27, 28, 29, 30. јула, 1. и 18. августа, 12, 28. и 29. септембра и чак 1. октобра, непосредно пред ослобођење Београда.

Из једног писма које је Бећаревић 24. јуна 1944. писао Вујковићу, шефу логора на Бањици, види се да Бећаревић сматра да тренутна ситуација у Београду и земљи захтева „да се противу већ конфинираних лица поопштре мере и ревидирају раније донете одлуке“. Председник квислиншке владе Милан Недић 15. августа 1944. године послао је свим окружним начелницима и управнику града Београда, као и командантима својих војних јединица, распис с наредбом о конфинирању политички сумњивих лица и узимања таоца „како би се овај посао једнообразно вршио у целој земљи“. Овом наредбом Недић је предвидео да сви таоци буду разврстани у шест категорија, од којих су пива и друга категорија обухватале лица предвиђена за физичко уништење.

Крајем јула 1944. године полиција је успела да извотни још једну, последњу провалу у партијске организације у Београду. Овога пута полицији је пошло за глом да открије технички апарат Покрашњског комитета КПЈ за Србију и поједина склоништа којима се овај апарат служио.

Покрајинска партијска техника је 1944. године у Београду била врло активна. Она је организовала израду и монтажу штампарских машина са словима, што је служило за штампање листа „Глас“. Сем тога, још две овакве машине су биле израђене, а једна од њих је упућена Космајском одреду. Материјал и машине за Космајски одред транспортовани су камуфлирани као ватрогасни матепшал. Група радника на челу са вучком Ивковићем оадила те ове машине у једно! малој кући у Колубарској улици број 20, а имала је и тедну мању радионицу у улици Стевана Првовенчаног број 39.

Крајем јула 1944, у Гогњомилановачкој улици, изненада је био ухапшен Светислав Каначки, главни техничар Покрашњског комитета КПЈ за Србију. Убрзо су затим била откривена партијска склоништа у Крајинској улици број 36, у Гарибалдитевој 4, Великоморавској 7. Војводе Глигора 24 и у улици Стевана Првовенчаног 103. Полиција је у овом налету ухапсила више од 20 лица која су радила у Покрајинској партијској техници или су са њом била повезана.

Као што је речено, у Крајинској улици број 36, у стану Милутина Благојевића, било је изграђено подземно склониште од две веће и једне мање просторије, где те била смештена штампарија „Гласа“. у којој су радили Бранко Ђоновић и Слободан Јовић. Приликом упада полиције у ову зграду и откривања склоништа развила се тешка борба. Када су агенти открили улаз у илегално склониште, где је

била смештена тајна штампарија, радници Бранко Ђонових и Слободан Јовић запалили су документе који су се налазили у склоништу и бомбама и револверима почели да воде борбу с агентима. Они су пружали отпор све док нису истрошили муницију, а последње метке наменили су себи. Нису се хтели дати живи у руке непријатељу. Обојица су погинула јуначком смрћу, спречавајући агенте да се докопају драгоценог партијског материјала.⁹⁾

Јулском провалом партијских склоништа у Београду, народноослободилачки покрет поново је претрпео тежак ударац. У овим склоништима налазили су се не само јавке и складишта партијског материјала, као и штампарије, већ се у њима повремено скривао извештајни број партијских функционера приликом доласка или у проласку кроз Београд. У вези с овим открићима недићевска пропаганда развила је нову кампању преко штампе против комуниста у Београду, хвалећи се да је полиција, тобоже, разбила и последње остатке организације народноослободилачког покрета.

Целу напету атмосферу у граду, поред бомбардовања, поред појединих полицијских рација и појаве четника на улицама, поред разних претњи које су становници имали да претрпе од стране немачких јединица и недићевских органа, поред свега тога, атмосферу су допуњавале уцене и застрашивања које су четници Драже Михаиловића вршили према појединим грађанима, нарочито према онима за које су сумњали да су комунисти. Четници су им претили на разне начине. Сачувано је, на пример, писмо које је четничка организација упутила Дани Букумировић (Карађорђева број 71, трећи спрат), а које о томе речито говори:

„Посматрамо ваш живот” — каже се у овом писму — „већ дуже времена и дознали смо да сте комунистички настројени и да својим радом штетно делујете на околину у којој се крећете. Као комуниста сте против српског народа и равногорског покрета, те вас као такву опомињемо да сместа престанете са акцијом ширења комунистичке пропаганде по београдском друштву ...”

⁹⁾ Бранко Ђонових (Томићи, Бар, 1916—1944) и Слободан Јовић (Кучево, 1918—1944), графички радници, заједно су радили током рата у тајној штампарији и заједно погинули. Обојица су постали чланови КПЈ још пре рата. Ђонових је убрзо по ступању у Партију почео да ради на штампању илегалног материјала у тајним партијским штампаријама. Кроз његове руке прошле су хиљаде примерака илегалних партијских летака и листова. По окупирању земље Ђонових и Јовић обавили су огроман, у овој књизи описан, посао у тајној штампарији ЦК КПЈ и тиме дали неизмеран допринос ослободилачкој борби, а своју неустрашивост и верност народу и Партији испунили су до последњег даха у борби с полицијским агентима.

Даље се у писму каже да ће равногорски покрет „бити тај који ће преузети власт и спречити безвлашће, како у Београду, тако и у целој Србији“.

„Будите сигурни“ — каже се при крају писма — „да на ваш рад pazимо будним оком и да је наша обавештајна служба перфектно организована. Знаћемо сваку промену у вашем животу.“

Писмо се завршава претњом смрћу.

И други грађани добијали су слична писма или су у својим поштанским сандучићима налазили слике краља Петра и четничке амблеме с мртвачком главом. Ова четничка пропаганда и њихове претње повећавали су напетост у граду уочи његовог ослобођења.

Велики број бораца за ослобођење, међу којима су најбројнији били комунисти и скојевци, још увек се 1944. године налазио у логору на Бањици из којег су, као што је поменуто, поједине групе непрекидно извођене на стрељање. Сачувана су писма појединаца, бораца и јунака, писана 1944. године пред саму смрт. Ушивена у лутке или у разне предмете одеће, писана на платну или на веома танким хартијицама, ова писма допирала су из логора до породица и пријатеља и остала су као велика сведочанства оног херојског Београда који је до последње капи своје крви, до последњег даха водио борбу и веровао у победу праведне ствари.

Ови борци су највећа част и понос Београда, пример како се у борби гине и како се држало у борби за част и слободу домовине и револуције.

Србислава Букумировић, студенткиња из Београда, 10. јуна 1944. године писала је својој мајци:

„Драга мама,

Ружа није више са нама у соби. Премештена је цела II категорија. Овде је остала само I, нас 34 на броју. Прекјуче је почело стрељање. У четвртак предвече изведено је десет другова из I категорије. Јуче у исто време исто толико. Не знам ко ће данас, они или ми. Ако буду решили да ликвидирају прво мушкарце, ми ћемо живети можда још осам дана. А може да нам се деси да одемо још и данас. Немој да се завараваш и верујеш онима који су те до сада лагали и који ће те лагати и даље. Знам да ће ти бити тешко да примиш све то, али ипак покушај да будеш храбра и да издржиш. Имај увек на уму да ми нисмо једине и да је пре нас тако отишло много њих. То исто важи и за Виду, Раду и децу. Могу да вас преваре да смо отишле на рад, али у то никако не верујте. Водите рачуна о деци и себи, једите и немојте да дозволите да паднете једнога

дана од слабости. Радујте се садашњем развоју догађаја и будите храбре и не клоните духом, не будите разочарани ако се нама деси оно што не желите. С тим пречистите, а ако буде нешто, то ће вам бити чист ћар. Не буди себична и сети се да је сувише много људи страдало и буди храбра и чврста, а ми смо врло расположене и веселе.

Све вас много љуби и воли ваша

Срба"

Љубомир Миладиновић, секретар СКОЈ-а из Чачка, пред само стрељање, 12. јуна 1944. године, писао је својим родитељима:

„Драги моји, ево вам пишем последње писмо. Данас треба да будем стрељан. Немојте да много очајавате, јер се умрети мора, а ја гинем поносно за добро свог народа. Пао сам као секретар Месног комитета СКОЈ-а у Чачку. Драги моји тата и мама, ја знам да ће вам бити тешко, али савладајте бол и будите поносни што сте имали оваквог сина. Падам поред другова доктора, инжењера, радника и сељака. Бранковић је стрељан пре мене. Други брат Раде нека ме освети. Тата, чувај маму и гледајте да ви сви останете живи и да уживате у оном за што се ваш син борио. И мени је тешко, али кад погледам другове како насмејани и са уздигнутом песницом полазе у смрт, лакше ми је. Никог немојте кривити за моју смрт.

Све вас грли и љуби и последњи пут поздравља ваш син Љуба.

Поздравите све."

Заједно са Миладиновићем стрељан је и Ратомир Вукићевић, који је уочи стрељања написао следеће писмо:

„Драги моји родитељи!

Ви сте ми увек били врло блиски и увек мили. Моје мисли биле су најчешће с вама, као што сам осећао да сте и ви увек са мном. Знате ме какав сам био у животу. Настојао сам да вас нигде не осрамотим, већ да свуда прођем као поштен човек. Мој живот, који нисам делио од живота осталих поштених људи, добровољно сам принео на олтар слободе нашег народа. Ви ћете ускоро видети праву слободу коју ће издејствовати најбољи међу најбољима. Понесите се што је и ваш син, својим поштенем радом и исправним ставом, ушао у ред поштених бораца за вашу слободу. Вама ће бити тешко, јер свога старунца никада више нећете видети.

Али не очајавајте! Ви имате још доста деце, моју браћу и сестре. А изнад свега тога, ваша деца су сви поштени младићи и девојке. У њима гледајте мене. Њихова дела, то су моја дела, њихов успех је и мој успех. Имајте у виду да су у овој борби пали милиони људи. Сви су они деца својих родитеља. Њихови их родитељи воле ништа мање него ви мене. Па кад њихови родитељи могу да се утеше, нађите утехе и ви ...

Као ваш најстарији син, као дете које вас много воли, ја вас молим да не јаучете и не кукате кад чујете да нисам више међу живима. Примите ту вест хладно, исто онако као што ваш старунац мирно, подигнуте главе, са осмехом на лицу одлази на стрелиште. Непријатељ убија моје тело, а мој дух остаје да живи.

Много ми поздравите браћу, која ће ме осветити, сестре и њихову децу. Њихов брат и ујак борио се и пао у борби за њихову слободу, срећу и бољи живот. Нека не очајавају, нека не плачу, јер њихов брат ни ујак није плакао, већ је подигнуте главе ишао у смрт. Знам зашто умирем, јер су за исту ствар умрли милиони људи. Они који остају наставиће нашу борбу до победе која је на прагу."

Живан Јовановић, радник из Крагујевца, стрељан је 19. јуна 1944. године. Уочи стрељања он је написао писмо:

„Драга моја и љубљена Лале,

Ево још се налазим у животу и узех да ти напишем још неку реч. Лале, није ми мило да сам још у животу, јер увек се спремам, па ми то и досадило. Свако вече нас је све мање. Нама није тешко што умиремо, јер знамо зашто умиремо. Ми видимо већ плодове свога рада. Нећемо га уживати, али смо опет сретни када ћете ви преживети и цео народ уживати плодове тога нашег рада. Лале, моје Лале, ја не могу да ти објасим како гину наши другови с песмом и весељем, да непријатељ се сам чуди држању наших другова. Они гледају да поколебају наш дух и зато нас изводе свако вече по десет, али наш морал остаје на доследној висини. Зато, Лале, моје љубљено Лале, кад будеш чула за моју смрт, ти буди храбра и немој да очајаваш, јер пут који смо изабрали, то је најбољи и најираведнији пут па све то треба само да те ојача."

Опраштајући се од своје ћерке, Зора Обрадовић-Илић написала је следеће речи:

„Моја драга Љоља, пишем ти из затвора у нади и жељи да те моје писмо затекне живу и здраву. Немој да тугујеш за мном, рођена моја девојчице, ако сутра останеш без мене. Ти нећеш бити сама, моји преживели другови и другарице бринуће се за тебе. Кад одрастеш, схватићеш да другог пута за поштеног човека није могло да буде него борба за ослобођење наше земље од непријатеља свих врста, борба за социјалистичку заједницу. Та борба тражи велике жртве, али оне неће бити узалудне јер је победа наша.

Жао ми је, Љољице моја, што остајеш без оца и мајке. Кад на то помислим, цепа ми се срце од туге и бола, али ја то не могу да изменим. Остај ми здраво, рођена моја, слушај баку, не дај јој да плаче, она сада нема никог до тебе. Буди према њој пажљива и нежна, као што си била према мени.

Љуби те свим својим срцем

Бањички логор, 1944. године

твоја мама"

Учитељица Анка Пешић такође се опростила писмом од своје ћерке пре него што је поведена на стрељање:

„Јединице моја драга, сине мој, одлазим и остављам ти у аманет да увек будеш моја добра и паметна девојчица и да једнога дана постанеш поштен човек и користан члан друштва. Уздам се у твоју храброст и желим да све ово поднесеш као мој прави мали јунак. Ти знаш како се мајка увек поносила тобом. Сине, ти нећеш бити сама, моји пријатељи ће ти заменити моју љубав, а у нашем друштву ће бити места за све. Дакле, драга моја девојчице, не плачи, главу горе и буди весела, слобода је на прагу.

Ми одлазимо, мада се тешка срца растајемо од својих милих, сретне смо јер видимо остварење својих идеала. Велика борба је при крају и успех јој је сигуран. Сине, још си млада па не можеш можда да схватиш, али једног дана ћеш осетити величину овога дела.

Још једном сине, буди добра и храбра и сети се своје мајке која те пуно воли и мисли на тебе.

8. 9. 1944. год

Твоја мајка"

После стрељања своје сестре Србиславе, Јованка Букумировић је 8. септембра 1944. године писала мајци:

„Драга мама и сви остали, синоћ изненада, када смо се најмање надали, дођоше да изводе на стрељање. Позвали су 12, а међу њима и наше драго Српче. Ја сам очекивала да ће и мене после ње и дигнем се да се спремим. Међутим, он престаде и рече свима да излазе. Тог момента ми је било страшно ... Она се обуче и рече: „Здраво!“ Пољубисмо се на брзину. Пошла је горда, дигнуте главе, као увек што иде. Ја сам несвесно ишла за њом до пола собе, а онда када се затворише врата иза последње, прислоним ухо. У ходнику, где су им везивали руке на леђа, проломи се Србин глас: „Живела Комунистичка партија“ и друге пароле. Добила је страшне батине. Напољу, при улазу у „Марицу“, опет је викала, друге су је прихватиле. Отишле су на три до пет минута из собе. Ми смо остале, али у тишини и мраку да очекујемо долазак „Марице“. После тога смо очекивали да се врате и за нас, јер су њих одвели у 10,30 часова, а рачунали смо да ће и нас ове ноћи све стрељати. Међутим, они су нас оставили за данас, што значи 24 часа да их очекујемо. Да није Срба отишла пре мене, можда би ми теже било. Овако скоро и чезнем да одем за њом. Ето тако синоћ и данас проводим време. Ружу сам видеала, она је чула из своје собе и знаш како јој је — плакала је. Шта јој могу, вечерас ће јој бити још теже ако и ја одем, а свакако ћу отићи, јер су сад почели и жене да стрељају. Ако си остала читава после ове среде, ниси срећна нимало. Али свеједно. И друге су децу изгубиле па и ти ћеш поднети колико мораш. Све много поздрави, а нарочито моју дечицу (сестрину децу) која ће нас сигурно чекати као мајку што чекају! Ми тако морамо, а ви исто тако. ГЈ1АВНО ЈЕ ДА ЈЕ СВЕ ДРУГО ДОБРО.

Све вас много воли

ваша Јока"

Писма других логораша с Бањице која су остала сачувана такође у истом духу говоре о безграничној љубави за домовину и неисцрпној борбености оних који су, чекајући смрт, показали неизмерно висок, готово натчовечански борбени морал.

Већина затвореника на Бањици јуначки је подносила сва страдања. Своје наде у победу и борбено расположење логораша су често изражавали кроз песму. Једна од тих песама гласила је:

*Фашистички крвнице,
крв те пече, знај.
Освета је она,
крв доноси крај!*

*Док нас на Јајинце
тиран одводи,
с песмом на уснама
кличемо слободи!*

*Док плотунске паљбе
пролама се рик,
„Живела слобода!“
чије се узвик.*

*И кроз дом уклету
на пољани тој,
храбрих логораша
одјекује пој.*

*Кроз решетке песма
смрти пркоси,
и поздраве жарке
борби доноси!*

И када су били у самој кући смрти, очекујући сваког момента да их изведу на губилиште, логораша су громко певали и песмом претили непријатељу, претили песмом „Из куће смрти“:

*Из куће смрти плотун се чује,
још увек народ робује;
ал' зора свиће и народ кличе:
„Доле фашизам, доле рат!“*

*Победном снагом Црвена војска
слободу носи земљи свој,
против фашизма и издајника
све народе води у бој.*

*Ми, логораша, челична срца
идемо радо сви у бој,
за идеале, ради слободе
дајемо млади живот свој.*

*Урличу топови, крше се окови,
сада се дижу робови,
а барјак победе свуда се вије
фашистичка се крв лије!*

У историји Бањичког логора и народноослободилачке борбе целог Београда 11. септембар 1944. године остаће као датум исписан крупним словима. Тога дана, у једној од ћелија Бањичког логора, дванаест девојака и жена, дванаест заточеница:

*Даринка Руман
Анкица Јандријевић
Вида Радојковић
Паула Јурак*

Радмила Шнајдер
Јованка Букумировић
Милијана Прокић
Радмила Рајковић
Милка Томанић
Олга Вучковић
Нада Мајсторовић, и
Мира Јовановић

у свакодневном ишчекивању да буду изведене на стрелиште, избачене из граница људског стрпљења цинизмом управника логора Кригера и његових стражара, послушну јући грмљавину топова из борби које су се постепено приближавале Београду, у једном тренутку, када су се врата собе отворила и на њима се појавио Кригер, као лавице бациле су се на њега и два стражара с намером да их савладају и побегну из логора. Тукле су се голим песницама и својим ноштима, али измучене глађу и свирепостима логора, нису имале снаге да остваре своју намеру. Логорска стража убрзо их је савладала, вратила у собу и затворила. Истога дана су све, у групи од 25 жена, изведене на стрељање.¹⁰⁾

Како се фронт све више приближавао Београду, логорске стражаре и кључаре постепено је почела да хвата паника. Па ипак, иако су се Недићева влада и део немачких власти још у току септембра почели евакуисати из града, последња група затвореника, по наређењу Гестапоа, изведена је из Бањичког логора на стрељање још 1. октобра 1944. године.

ВујКовић је неким логорашима цинично говорио: „Немам ја шта да се бојим, добри полицајци биће потребни сваком режиму!“

И тек 3. октобра капије Бањичког логора биле су отворене и преосталих неколико стотина затвореника готово с неверицом изишло је ван логорског круга, сумњајући да опет није у питању неки фашистички трик.

ПРИПРЕМЕ ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ЗА КОНАЧНУ БИТКУ

Захваљујући успесима Народноослободилачке војске и партизанских одреда у борбама на територији целе Србије у лето 1944. године, у знатној мери су у Србији ојачале орга-

¹⁰⁾ Заједно с наведеном групом од 12 другарица, истога дана стрељане су и следеће затворенице Бањичког логора: Стана Милаиловић, Славка Петровић, Јованка Невајдић, Вера Милутиновић, Радојка Симић, Војинка Опанчина, Даринка Радовановић, Јелица Летић, Анка Тешић, Десанка Зарић, Зора Илић-Обрадовић, Дивна Градић и Веселинка Лазовић.

низације Народноослободилачког фронта а такође и партијска организација. Припремајући се за одлучне борбе у ослобођењу Београда, Покрајински комитет КПЈ за Србију наложио је новообразованом Окружном комитету за београдски округ, чије се седиште налазило у Младеновцу, да пошаље једну групу активиста у град да би се повезала са разним ослободилачким групама и у самом граду предузела потребне мере за организовање помоћи ослободилачким снагама у тренутку када ове буду ступиле на улице града. Почетком месеца септембра Окружни комитет за београдски округ упутио је у Београд, као партијско поверенство, другове и другарице: Олгу Врабич, Жине Анђелковића, Рајка Ђаковића и Каћу Ербежник.¹¹⁾ Њихов задатак био је да се повежу са свим ослободилачким групама, да окупе што већи број грађана и симпатизера, да формирају иницијативни одбор Народноослободилачког фронта и да предузму сасвим одређене припреме за организацију борбених група грађана, које би ступиле у акцију у тренутку када ослободилачке снаге буду извршиле напад на град.

Истовремено је штаб Првог пролетерског корпуса, који се налазио у Лајковцу, упутио у Београд начелника свог обавештајног одељења, мајора Милоша Вучковића, с радио-станицом, како би могао да добије податке о стању немачких и квислиншких јединица, о војним објектима у граду и кретању непријатељских јединица.¹²⁾ Мајор Вучковић успешно се пребацио у Београд, монтирао радио-станицу и слао потребна обавештења свом штабу.

Према изјавама чланова поменутог партијског поверенства, које се у Београд пребацило преко Раковице, у септембру месецу у граду је постојало много разних ослободилачких група и организација, које су формирали борбенији родољубиви грађани. Неке од тих група већ су биле прикупиле оружје за своје припаднике и припремале се да немачким окупаторима и квислинзима у одлучном тренутку задају ударце у самом граду. Партијско поверенство повезало се са овим групама, у којима је, према једном сачуваном извештају из тога времена, било обухваћено око 600 људи. Поједине групе добиле су и одређени распоред у вези са одређеним објектима у граду, које је или требало сачувати од немачког уништења или је на њима требало извршити напад на немачке и квислиншке посаде.

Партијско поверенство такође је приступило у Београду стварању политичких организација Народноослободилачког

¹¹⁾ Олга Врабич, данас председник **Социјално**-здравственог већа Савезне скупштине. — Жине Анђелковић, данас службеник „Југоекспорта“. — Рајко Ђаковић, данас председник Главног одбора Синдиката индустрије Србије. — Каћа Ербежник данас пензионер у Београду.

¹²⁾ Мајор Вучковић, данас наставник Војне академије.

фронта. Према сећању савременика, био је формиран привремено Градски одбор Народноослободилачког фронта у који су ушли Милош Јовановић, Олга Врабич и председници рејонских одбора Фронта, на чијем се стварању тада такође радило. Ови одбори су, пре свега, водили бригу за прикупљање помоћи Народноослободилачкој војсци и за слање бораца у њене редове. На жалост, о раду ових одбора остао је веома мало података. Забележено је, на пример, да је у једном стану у Јакшићевој улици број 3. био формиран Народноослободилачки одбор II кварта у саставу: председник Живојин Димитријевић, секретар Олга Врабич, референт за наоружање Жарко Мрђенов и чланови одбора: Душан Лилић, Добросав Вранић и Шако Франовић. Слични одбори били су формиран и у другим београдским рејонима.¹³⁾

У самом граду већина грађана жељно је очекивала ослобођење и припадници организација Народноослободилачког фронта тада су се већ релативно веома слободно кретали по граду и извршавали своје задатке. Према сећању савременика, чак су и поједини командири жандармеријских јединица у то време тражили везе с народноослободилачким покретом и нудили своје услуге за случај повлачења Немаца.

Септембра 1944. у Београду је такође спроведен интензиван рад за организовање жена и припремање група за пружање санитетске помоћи рањеним борцима ослободилачког покрета. У граду је био формиран читав низ санитетских пунктова за прву помоћ, који је према предвиђеном плану радио у току самих борби за ослобођење града.

Догађаји су се врло брзо развијали. Док су се на једној страни родољубиве снаге припремале за ослобођење свога града, у Београду се концентрисала велика војна сила окупатора, квислинга и четника Драже Михаиловића, који су у том тренутку исувише били заокупљени бригом за свој војни опстанак.

Када су се јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије почеле приближавати Београду и када је било више него очигледно да ће ослободилачке снаге заузети град, Недић је са својим министрима и високим квислиншким функционерима одлучио да се заједно с окупатором повуче из града. Крајем септембра и почетком октобра Недићева влада повукла се прво у Сремске Карловце, а затим даље у Аустрију. Тада је Недић још гајио илузије да ће у бици за Београд немачке снаге бити само привремено потучене, да ће се оне опоравити и да ће он моћи поново да се врати у Београд. Развој догађаја, међутим, натерао је Не-

¹³⁾ Сви су преживели рат и данас живе и раде у Београду.

дића, Љотића и њихове политичке пријатеље да се заједно с окупаторима повлаче далеко од Југославије.

Почетком октобра немачки командант Београда издао је саопштење којим је у граду прогласио опсадно стање и сам преузео целокупну извршну власт. Сви органи недићевске владе и полиције, укључујући и пожарну чету, имали су да подлежу само његовим наређењима. Убрзо, 10. октобра, немачки војни заповедник за Југоисток именован је такозвани Одбор државне администрације за Србију у којем је поставио по једног повереника за свако министарство. Председник овога „одбора“ био је неки Иван Петковић.

Али све је већ било касно. Савезничке снаге, дивизије Народноослободилачке војске и Црвене армије неумољиво су кршиле отпор немачких трупа у источној и централној Србији и постепено стезале обруч око Београда.